

A golden umbrella is centered in the frame, open, against a dark background. It is raining heavily, with numerous white streaks representing raindrops falling all around the umbrella. The umbrella's surface is wet and reflects the light, giving it a shimmering appearance. The text is printed in a bold, golden font across the middle of the umbrella.

ΠΑΣΚΑΛ ΜΠΡΥΚΝΕΡ
η σοφία του χρήματος

ΜΕΤΑΦΡΑΣΗ ΣΩΤΗ ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΟΥ

 **ΕΚΔΟΤΙΚΗ
ΠΑΤΑΚΗ**

ΠΑΣΚΑΛ ΜΠΡΥΚΝΕΡ

Η ΣΟΦΙΑ ΤΟΥ ΧΡΗΜΑΤΟΣ

ΜΕΤΑΦΡΑΣΗ
ΣΩΤΗ ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΟΥ

Το παρόν έργο πνευματικής ιδιοκτησίας προστατεύεται κατά τις διατάξεις της ελληνικής νομοθεσίας (Ν. 2121/1993 όπως έχει τροποποιηθεί και ισχύει σήμερα) και τις διεθνείς συμβάσεις περί πνευματικής ιδιοκτησίας. Απαγορεύεται απολύτως άνευ γραπτής αδείας του εκδότη η κατά οποιονδήποτε τρόπο ή μέσο (ηλεκτρονικό, μηχανικό ή άλλο) αντιγραφή, φωτοανατύπωση και εν γένει αναπαραγωγή, εκμίσθωση ή δανεισμός, μετάφραση, διασκευή, αναμετάδοση στο κοινό σε οποιαδήποτε μορφή και η εν γένει εκμετάλλευση του συνόλου ή μέρους του έργου.

Εκδόσεις Πατάκη – Λογοτεχνικά δοκίμια
Πασκάλ Μπρυκνέρ, *Η σοφία του χρήματος*
Pascal Bruckner, *La sagesse de l'argent*

Μετάφραση: Σώτη Τριανταφύλλου
Υπεύθυνος έκδοσης: Κώστας Γιαννόπουλος
Επιμέλεια, διορθώσεις: Ιωάννα Ανδρέου
Σελιδοποίηση: Παναγιώτης Βογιατζάκης
Φιλμ, μοντάζ: Γιώργος Κεραμάς

Copyright© Editions Grasset & Fasquelle, 2016

Copyright© για την ελληνική γλώσσα Σ. Πατάκης ΑΕΕΔΕ
(Εκδόσεις Πατάκη), 2016

Πρώτη έκδοση στη γαλλική γλώσσα από τις εκδόσεις Grasset,
Παρίσι, 2016

Πρώτη έκδοση στην ελληνική γλώσσα από τις Εκδόσεις Πατάκη,
Αθήνα, Φεβρουάριος 2019
KET A902 ΚΕΠ 30/19
ISBN 978-960-16-7595-4

ΠΑΝΑΓΗ ΤΣΑΛΔΑΡΗ (ΠΡΩΗΝ ΠΕΙΡΑΙΩΣ) 38, 104 37 ΑΘΗΝΑ,
ΤΗΛ.: 210.36.50.000, 210.52.05.600, 801.100.2665, ΦΑΞ: 210.36.50.069
ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΔΙΑΘΕΣΗ: ΕΜΜ. ΜΠΕΝΑΚΗ 16, 106 78 ΑΘΗΝΑ, ΤΗΛ.: 210.38.31.078
ΥΠΟΚΑΤΑΣΤΗΜΑ: ΚΟΡΥΤΣΑΣ (ΤΕΡΜΑ ΠΟΝΤΟΥ - ΠΕΡΙΟΧΗ Β' ΚΤΕΟ),
570 09 ΚΑΛΟΧΩΡΙ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ, ΤΗΛ.: 23 10.70.63.54, 23 10.70.67.15, ΦΑΞ: 23 10.70.63.55
Web site: <http://www.patakis.gr> • e-mail: info@patakis.gr, sales@patakis.gr

Στην Τούτσι μου

«Κανείς δεν καταδίκασε τη σοφία σε φτώχεια [...].
Παρά την περιφρόνησή μου στα πλούτη, αν μπορούσα
να αποφασίσω, θα διάλεγα ό,τι καλύτερο μπορούν
να μου προσφέρουν».

ΣΕΝΕΚΑΣ, *Για μια ευτυχισμένη ζωή*

Περιεχόμενα

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Οι ευχές του Λένιν	13
--------------------------	----

ΠΡΩΤΟ ΜΕΡΟΣ – ΛΑΤΡΕΙΣ ΚΑΙ ΚΑΤΑΦΡΟΝΗΤΕΣ

1. Η κοπριά του διαβόλου	23
2. Η επιφανής αξιοπρέπεια των φτωχών	64
3. Η Γαλλία ή το ταμπού του χρήματος	81
4. Η Αμερική ή το πνευματικό νόμισμα	116

ΔΕΥΤΕΡΟ ΜΕΡΟΣ – ΤΡΕΙΣ ΜΥΘΟΙ ΓΙΑ ΤΟΝ ΧΡΙΣΤΟ ΜΟΣΧΟ

5. Το χρήμα, αφεντικό του κόσμου;	145
6. Η ευημερία μάς κάνει δυστυχημένους;	196
7. Οι νοσηροί αριθμητικοί υπολογισμοί σκότωσαν άραγε τον έρωτα;	242

ΤΡΙΤΟ ΜΕΡΟΣ – RICHESSE OBLIGE

8. Να αποκαταστήσουμε τις αστικές αξίες;	295
9. Το να πλουτίζεις δεν είναι έγκλημα, το να πτωχαίνεις δεν είναι αρετή	339
10. Το χέρι που παίρνει, το χέρι που δίνει	374

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑ

Αναγνωρίζοντας τη σχιζοφρένεια	415
--------------------------------------	-----

Οι ευχές του Λένιν

Το 1921, σε μια σπάνια στιγμή λυρισμού, ο Βλαντιμίρ Ίλιτς Λένιν έδωσε στο προλεταριάτο την εξής υπόσχεση: χρυσές τουαλέτες για όλους όταν θα επικρατούσε ο παγκόσμιος κομμουνισμός κι ο χρυσός θα έχανε την αξία του. Διπλός συμβολισμός: ο πιο ταπεινός τόπος της κομμουνιστικής κοινωνίας θα ήταν τόσο πολυτελής όσο τα παλάτια της μπουρζουαζίας. Προπάντων, η εργατική τάξη θα ανακουφιζόταν στον θρόνο της ανθρώπινης απληστίας, στο επάρατο χρυσάφι, τους δεσμούς του οποίου με το πρωκτικό στάδιο επισήμανε ο Φρόυντ. Ο σοσιαλισμός θα τα κατάφερνε καλύτερα από τον καπιταλισμό, τον οποίο θα παραμέριζε. Νόστιμη λεπτομέρεια: το 2014, η Αμερικανίδα επιχειρηματίας Κιμ Καρντάσιαν και ο σύ-

ζυγός της, ράπερ Κάνυε Ουέστ, έβαλαν στο σπίτι τους στο Λος Άντζελες χρυσές τουαλέτες έναντι του ευτελούς ποσού των 550.000 δολαρίων. Ο Λένιν είχε εισακουστεί, αν και όχι απαραίτητως από εκείνους στους οποίους απευθυνόταν.

Το χρήμα είναι απατηλό. Αποτελεί το άξεστο στοιχείο της ύπαρξης, το χονδροειδές και ενοχλητικό. Είναι προφανές ότι πρόκειται για μυστήριο, αν και όχι για σκοτεινό μυστήριο. Η λέξη φέρει μια υπέροχη ασάφεια: στα γαλλικά, η λέξη «argent» εικονογραφεί το μέταλλο, τον άργυρο που χρησιμοποιούνταν για την παραγωγή των κερμάτων. Για το χρήμα δεν μπορούμε να πούμε τίποτα χωρίς να προσθέσουμε και το αντίθετό του: είναι χυδαίο και ευγενές, είναι μύθος και πραγματικότητα· χωρίζει και συνδέει τους ανθρώπους, τρομάζει όταν αφθονεί, όπως και όταν λείπει. Είναι ένα αγαθό που κάνει κακό, ένα κακό που ωφελεί. Τα πρώτα κέρματα, όπως μας λένε οι ιστορικοί, χρονολογούνται από την τρίτη χιλιετία π.Χ. στην Ουρ της Μεσοποταμίας και είχαν χαραγμένη τη μορφή της Ιστάρ (Ινάννα), της θεάς της γονιμότητας και του θανάτου,¹ μια παράξενη δυαδικότητα. Το χρήμα είναι μια οικουμενική γλώσσα κατανοητή

¹ Michel Aglietta και André Orléan, *La monnaie: entre violence et confiance*, Odile Jacob, 2002, σ. 124.

σε όλους· ο καθένας μπορεί να το χειριστεί, ανεξαρτήτως λεξιλογίου και θρησκείας, να το μετατρέψει οπουδήποτε και αμέσως σε αντικείμενα και υπηρεσίες: βαθιά στην έρημο ή στα πιο απομακρυσμένα νησιά.

Πρόκειται πρωτίστως για ζήτημα εμπιστοσύνης. Στη Ρώμη, τα πρώτα νομίσματα συνδέονταν με τους ιδιοκτήτες τους, με την πίστωση που απολάμβαναν. Σήμερα, έχουν αποσυνδεθεί από τον κανόνα του χρυσού, αξίζουν ανάλογα με την οικονομική υγεία του έθνους που τα εκδίδει και τα χρησιμοποιεί. Η αύρα τους είναι διαποτισμένη με ιερότητα, επειδή συμβολίζουν έναν λαό ή μια κοινότητα. Το χρήμα αφηγείται μια διπλή ιστορία: εκείνη των αρχόντων που συντρίβουν τους πληθείους με οικονομικά μέσα κι εκείνη των καταπιεσμένων που απελευθερώνονται από τα αφεντικά τους μέσω της οικονομικής ανεξαρτησίας. Στη μία περίπτωση είναι μια δύναμη που υποδουλώνει, στην άλλη μια δύναμη που ελευθερώνει. Τέτοια είναι η αμφισημία του: όταν το καταδικάζουν, θέλουμε να το υπερασπιστούμε· όταν το υπερασπίζονται, θέλουμε να του επιτεθούμε. Όπως το σεξ, το νόημά του υπερχειλίζει προκαλώντας πολλαπλά συνώνυμα που δεν σημαίνουν ποτέ πραγματικά αυτό που είναι: λεφτά, ρευστό, μονέδα, μπικικίνια. Σε όλες τις γλώσσες συμβαίνει το ίδιο.

Το χρήμα δεν είναι μόνο λογιστική μονάδα και απο-

θήκευση αξίας· είναι προπάντων ένα βαρόμετρο των επιθυμιών μας. Μέτρο όλων των παθών, έχει γίνει το απόλυτο πάθος στο οποίο αντανακλώνται τα υπόλοιπα. Σε αντίθεση με την κοινοτοπία ότι δήθεν ομογενοποιεί τον κόσμο, το έχουμε χρωματίσει με τις δικές μας ιδιότητες. Τα ηθικά ελαττώματα με τα οποία συνδέεται—απληστία, φθόνος, τσιγκουνιά—προϋπήρχαν του χρήματος, αλλά φαίνεται ότι κάθε φορά το χρήμα τα ενισχύει. Η έκσταση και η απέχθεια που προκαλεί είναι μόνο συμπτωματικές. Αυτό που συναρπάζει στο χρήμα είναι το ότι μοιάζει με πλάσμα που ξέφυγε από τα χέρια του δημιουργού του και έχει στραφεί εναντίον του: από διακριτικός απόγονος έγινε οργισμένος τύραννος.

Όταν μιλάμε για το χρήμα, μιλάμε για τον εαυτό μας. Γλίτωσα από την πληγή της φτώχειας: μετά από μια δύσκολη νιότη, οι γονείς μου πέτυχαν κάποια άνεση, αλλά στη συνέχεια απέκτησαν δυσβάσταχτα χρέη. Άρχισαν να μετράνε κάθε δεκάρα υπομένοντας την πίκρα της ταξικής υποβάθμισης. Ο θάνατος ήρθε όταν βρίσκονταν στα πρόθυρα της εξαθλίωσης. Εγώ πέρασα από την ανέμελη φτώχεια των φοιτητικών μου χρόνων σε μια ευημερία με διαλείμματα και, για πολύ καιρό, δεν σκεφτόμουν το μέλλον: πίστευα ότι η τύχη θα ήταν γενναιόδωρη και ότι τα συγγραφικά δικαιώματα που εισέπραττα δεν ήταν

μισθός αλλά δώρο. Το χρήμα προσφέρει τη μοναδική πολύτιμη αξία σ' αυτό τον κόσμο: προσφέρει χρόνο, την ανεξάντλητη αφθονία του χρόνου. Υπό αυτή την έννοια, είναι απελευθερωτικό. Όταν λείπει, η ύπαρξη συρρικνώνεται σε ένα αιώνιο παρόν που μας φυλακίζει. Ξεχώριζα πάντοτε τον βιοπορισμό από το νόημα της ζωής. Μερικές φορές τα δύο αυτά συνέπιπταν, χωρίς όμως να αποφεύγω τις αγγαρείες.

Θυμάμαι με νοσταλγία την εποχή που θεωρούσα το χρήμα ασήμαντο. Αισθανόμουν έτσι μέχρι την ηλικία των σαράντα ετών. Αν υπήρχε, εντάξει· αν δεν υπήρχε, δεν πείραζε. Επικρατούσε μια θεσπέσια αμεριμνησία μπροστά στα υλικά προβλήματα: το μόνο που με ενδιέφερε ήταν να εξερευνήσω τον κόσμο, να διευρύνω τους ορίζοντές μου και να ξεφύγω από την ευτέλεια και την πλαδαρότητα. Ευτυχισμένη νιότη, παρατεταμένη· δεν υπήρχε διαχωριστική γραμμή ανάμεσα στο απαραίτητο και στο περιττό· υπήρχε ανάμεσα στο αναγκαίο και στο εκ των ων ουκ άνευ. Το εκ των ων ουκ άνευ: η μύηση στα βιβλία, τα ταξίδια στην Ασία και ιδιαίτερα στην Ινδία, οι πυρετώδεις συζητήσεις, οι πολιτικές δεσμεύσεις, οι απαιτητικές φιλίες, οι έντονες εμπειρίες, οι πολλαπλές αγάπες και προπάντων η ευκαιρία να ζήσω το πάθος μου, τη συγγραφή. Θέλω να πιστεύω ότι το χρήμα έγινε έγνοια με την ηλικία, με τον φόβο της έλλειψης, σε μια κοι-

νωνία που το έβαλε στο κέντρο της: το τέλος των λυρικών χρόνων και του Ψυχρού Πολέμου, η συντηρητική επανάσταση της Θάτσερ και του Ρέιγκαν έφεραν στον δυτικό πολιτισμό κάποια απογοήτευση και μαζί υλιστική αποθέωση της πραγματικότητας. Αυτός ο κύκλος ξεθωιάζει από τότε που αρχίσαμε να γινόμαστε μάρτυρες της βίαιης αντιπαράθεσης των διαφορετικών κοσμοθεωριών.

Το γέρασμα είναι μια ολίσθηση στη λογική του υπολογισμού, στο μέτρημα του υπολοίπου. Τα πάντα είναι αριθμημένα, οι ημέρες αρχίζουν να σπανίζουν. Ο χρόνος δεν είναι πια άφθονος· γίνεται αντικείμενο επίπληξης. Για μένα όμως, η υπέρτατη πολυτέλεια ακόμη και σήμερα δεν είναι ούτε τα ωραία αυτοκίνητα, ούτε τα σπίτια κι οι επαύλεις, αλλά η προοπτική μιας παρατεταμένης φοιτητικής ζωής σε προχωρημένη ηλικία. Φοιτητική ζωή: καθημερινοί αυτοσχεδιασμοί, βόλτες στους δρόμους, πολύωρες στάσεις στα καφέ, απόσταση από τα πράγματα, αδιαφορία για τις τιμές και τις απολαβές, για τις συμβολικές τελετουργίες στις οποίες αρέσκονται οι άνθρωποι για να ξορκίσουν το πέρασμα του χρόνου. Με μια λέξη, η ψευδαίσθηση, παράλογη αλλά απαραίτητη, για να ξεκινήσει κάθε πρωί μια καινούργια ύπαρξη. Ανέκαθεν προτιμούσα την ελευθερία μου από την ερωτοτροπία με την εξουσία κι από τις αγγαρείες που επισύρει η σταδιοδρομία.

Αν αισθάνομαι προνομιούχος, είναι επειδή εγώ ο ίδιος σφυρηλάτησα αυτό το προνόμιο. Δεν κληρονόμησα τίποτα, ούτε υπήρξα εισοδηματίας· και ποτέ δεν ήμουν αρκετά πλούσιος για να ξεχάσω το χρήμα, ούτε τόσο φτωχός ώστε να παραιτηθώ από αυτό.

Το χρήμα είναι μια υπόσχεση που επιδιώκει τη σοφία. Η έκφραση πρέπει να γίνει κατανοητή με διπλή έννοια: είναι σοφό να έχουμε χρήματα, είναι σοφό να αναρωτιόμαστε πάνω σ' αυτά. Το χρήμα μάς αναγκάζει σε μια μορφή διαιτησίας ανάμεσα στο τι θέλουμε, τι μπορούμε και τι οφείλουμε. Κάνει τον κάθε άνθρωπο φιλόσοφο: σκέφτεται, υπολογίζει, μαθαίνει να ξοδεύει με τον καλύτερο τρόπο για τον ίδιο και τους άλλους. Το χρήμα αποκαλύπτει τον τσιγκούνη, τον σπάταλο, τον φιλάργυρο, τον ζηλόφθονο· όλοι προδίδονται όταν βάζουν το χέρι στην τσέπη. Με το χρήμα, κανείς δεν είναι απολύτως ειλικρινής: όσοι πιστεύουν ότι το μισούν στην πραγματικότητα το εξιδανικεύουν· όσοι το εξιδανικεύουν το υπερεκτιμούν· όσοι προσποιούνται ότι το περιφρονούν λένε ψέματα στον εαυτό τους. Προβληματικός ενθουσιασμός, άτοπη αποδοκιμασία. Αυτή είναι η δυσκολία. Αλλά αν η σοφία δεν είναι να αντιμετωπίζουμε και να κατανοούμε ό,τι εμφανίζεται ως σύμβολο τρέλας, τότε σε τι χρησιμεύει η φιλοσοφία;

Π Ρ Ω Τ Ο Μ Ε Ρ Ο Σ

ΛΑΤΡΕΙΣ ΚΑΙ ΚΑΤΑΦΡΟΝΗΤΕΣ

Η κοπριά του διαβόλου¹

«Οὐδείς δύναται δυσὶ κυρίοις δουλεύειν. ἢ γὰρ τὸν ἓνα μισησέει καὶ τὸν ἕτερον ἀγαπήσει, ἢ ἑνὸς ἀνθέξεται καὶ τοῦ ἑτέρου καταφρονήσει. οὐ δύνασθε Θεῷ δουλεύειν καὶ μαμωνᾷ».

Ματθαίος 6:24

Το χρήμα γεννιέται μέσα στον τρόπο και την κατά-πληξη της εφεύρεσής του: όλα του χρησιμεύουν ως όχημα, τα μέταλλα, τα όστρακα, το αλάτι (εξού και η γαλλική λέξη «salaire»), το ζωικό κεφάλαιο.² Ο

¹ Καυτηριάζοντας «την ασυγκράτητη φιλοδοξία του χρήματος που διατάζει», ο πάπας Φραγκίσκος (στη Βολιβία, στις 9 Ιουλίου 2015) είπε ότι το χρήμα αναδίδει την οσμή «της κοπριάς του διαβόλου». Η έκφραση αποδίδεται στον ιεράρχη Βασίλειο της Καισαρείας (τον Άγιο Βασίλη). Η μηνιαία ακροαριστερή εφημερίδα *Le Monde diplomatique* (Σεπτ. 2015) χαιρέτισε αυτή την πρωτοβουλία του πάπα ως «αντικαπιταλιστική ομιλία προερχόμενη από τον νότο».

² Ο μισθός των λεγεωναρίων, στρατιωτών της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας, γινόταν κάποια εποχή σε πολύτιμο μαγειρικό αλάτι. Ο μισθός αυτός ονομάστηκε «salarious», λέξη από την οποία προέκυψε στα ισπανικά το «salario», στα αγγλικά το «salary», στα γαλλικά το

όρος ινδική ρουπία οφείλεται σε μια σανσκριτική ρίζα που σημαίνει επίσης βοοειδή.³ Αλλά αυτή η ελαστικότητα είναι φορέας κινδύνου. Ο μύθος του Χρυσού Μόσχου, ενός συμβόλου υλισμού κοινού στις τρεις μονοθεϊστικές θρησκείες, απεικονίζει ένα ξεστράτισμα: όταν ο Μωυσής έφυγε για σαράντα ημέρες προκειμένου να παραλάβει τους νόμους στο όρος Σινά, ο λαός του που είχε εγκαταλείψει την Αίγυπτο άρχισε να αμφιβάλλει. Τότε ζήτησε από τον αδελφό του Μωυσή, τον Ααρών, να φτιάξει έναν θεό που να βαδίζει μπροστά τους στην έρημο. Κι αυτός μάζεψε όλα τα χρυσασφικά που κρέμονταν από τα αυτιά των γυναικών, των υιών και των θυγατέρων και κατασκεύασε το άγαλμα ενός μοσχαριού, το οποίο οι Εβραίοι προσκύνησαν και του πρόσφεραν θυσίες. Όταν ο Μωυσής κατέβηκε από το βουνό και είδε τον λαό του να χορεύει γύρω από το ζώο, θύμωσε πολύ και έσπασε τις πέτρινες πλάκες όπου ήταν χαραγμένες οι Εντολές (Εξοδος 32: 1-14). Το είδωλο του χρήματος προκύπτει λοιπόν από την ανυπομονησία μπροστά στην απουσία του Θεού. Οι άνθρωποι αισθάνονται εγκαταλελειμ-

«salaire». Η λέξη «pécuniaire» (pecuniary=χρηματικός) προέρχεται από το λατινικό «pecus»=βοοειδή και πρόβατα. [Σ.τ.Μ.]

³ Ilana Reiss-Schimmel, *La psychanalyse et l'argent*, Odile Jacob, 1993, σ. 29.

μένοι και γι' αυτό δημιουργούν ένα υποκατάστατο του θεϊκού στοιχείου, που τους εκπρέπει από τον Θεό. Η ειρωνεία: το 2008 ο Άγγλος καλλιτέχνης Ντάμιεν Χριστ φιλοτέχνησε ένα γλυπτό που το ονόμασε «Χρυσό Μοσχάρι» και το οποίο πουλήθηκε για 10,3 εκατομμύρια λίρες. Ένα καλό παράδειγμα της μεταμόντερνας εξέγερσης: η καταγγελία του Χρυσού Μόσχου έγινε ένας τρόπος πλουτισμού, συσσώρευσης εκατομμυρίων!

Ο γάμος της αφθονίας και της αφραγκίας

Στην ελληνική μυθολογία, ο θεός Πλούτος, τον οποίο ο Δίας τύφλωσε επειδή θέλησε να κυριαρχήσει στον κόσμο, διανέμει αυθαιρέτως τις χάρες του. Στο ομώνυμο έργο του Αριστοφάνη, δύο περαστικοί τον πλησιάζουν και τον επικρίνουν διότι ευνοεί τα «καθάρματα». Θέλουν να του ανοίξουν τα μάτια έτσι ώστε να μπορέσει να ανταμείψει τους τίμιους ανθρώπους, συμπεριλαμβανομένων των ιδίων, και του υπόσχονται πως, αν τους κάνει πλούσιους, θα συμπεριφέρονται αξιοπρεπώς. Ο Πλούτος συναινεί. Θέλει να μάθει για τη ζημιά που προκαλεί η τυφλότητά του. Καθώς οι δύο φίλοι ψάχνουν γιατρό που φτιάχνει θεραπευτικές αλοιφές, εμφανίζεται μια γυναίκα ντυμένη με κουρέ-

λια που τη λένε Πενία. Η Πενία είναι αγανακτισμένη στην προοπτική να αποκτήσει το φως του ο Πλούτος: θεωρεί τον εαυτό της πηγή όλων των καλών που κάνουν οι άνθρωποι, εφόσον τους αναγκάζει να εργάζονται και να αποτίουν τιμές στους θεούς. Όταν ο Πλούτος θεραπεύεται από την τύφλωση χάρη σε ένα θαυματουργό μείγμα, τον χειροκροτούν όλοι οι φτωχοί και, με τη στήριξή τους, εκθρονίζει τον Δία. Αλλά οι πολίτες που έγιναν πλούσιοι χωρίς να κάνουν τίποτα παύουν να ασκούν το επάγγελμά τους και να υπηρετούν τους άλλους: έτσι, επιστρέφει η δυστυχία. Ένα εκπληκτικό συμπέρασμα: αν όλοι οι άνθρωποι κολυμπούσαν στο χρήμα, σύντομα θα κουράζονταν από τις απολαύσεις της ζωής. Μόνο η πενία μπορεί να κινητοποιήσει τη φιλοπονία και την επιθυμία τους.

Ο Πλάτων είναι ο πρώτος πουριτανός του χρήματος: στην ιδανική Πολιτεία του παραχωρεί το εμπόριο στους μη πολίτες, στους μετόικους, στους ξένους, επειδή η δραστηριότητα αυτή διαφθείρει τις ψυχές. Ο Πλάτων ονειρεύεται λοιπόν ένα προστατευτικό τείχος ανάμεσα στους εμπόρους και στον υπόλοιπο πληθυσμό, για να αποφευχθεί η διάδοση «ασταθών και διεφθαρμένων ηθών». Και θεωρεί την εισαγωγή του χρήματος στην Πόλη «τη χειρότερη συμφορά», που την καθιστά «καχύποπτη και εχθρική προς τον εαυ-

τό της».⁴ Στον *Σοφιστή* και στον *Θεαίτητο* στηλιτεύει τους ρήτορες που μιλούν έναντι αμοιβής και ζυγίζουν κάθε λέξη ανάλογα με το βάρος της σε χρυσό. Αυτοί οι άθλιοι έμποροι «που θηρεύουν τους πλούσιους και διακεκριμένους νέους» προβάλλουν σωρεία επιχειρημάτων κατά παραγγελία, ενώ ο αληθινός φιλόσοφος, σύμφωνα με τον Σωκράτη, πρέπει να κηρύττει χωρίς να απαιτεί πληρωμή. Οι σοφιστές εκπορνεύουν την αλήθεια, πωλούν τα ταλέντα τους στον πλειοδότη και γίνονται «έμποροι πνευματικών πραγμάτων».

Περιέργως, σήμερα στη Γαλλία, ορισμένα μέσα μαζικής ενημέρωσης επαναλαμβάνουν τη μομφή αυτή και κατηγορούν τους διανοούμενους όταν αμείβονται για διαλέξεις που δίνουν σε ειδικευμένους οργανισμούς. Υποτίθεται ότι θα έπρεπε να αρνούνται το χρήμα και να ζουν στους αιθέρες των «πνευματικών αξιών».⁵ Αυτό το επιχείρημα υιοθετεί και η Ευρωπαϊκή Επιτροπή, η οποία έχει στόχο, κάτω από την επιρροή των υπερατλαντικών πολυεθνικών, να αφαιρέσει τα πνευματικά δικαιώματα, που έχουν καταντήσει «αντιδραστικά» στην ψηφιακή εποχή. Η πρόσβαση στα πνευ-

⁴ Πλάτων, *Νόμοι*, 919 b-c. Παρατίθεται στο Marcel Hénaff, *Le prix de la vérité*, Seuil, 2002, σ. 88-89.

⁵ «L'argent peut-il tout acheter?», *Marianne*, 15-21/8/2014.

ματικά έργα πρέπει να είναι ελεύθερη, με την επιφύλαξη να πληρώνονται φυσικά οι προμηθευτές της «πρόσβασης».⁶ Η πνευματική δημιουργία υπόκειται σε μια βιομηχανία φορέων (Google, Apple, Amazon κτλ.), οι οποίοι λεηλατούν περιχαρείς κι αμέριμνοι τη λογοτεχνική και καλλιτεχνική παραγωγή. Εν ολίγοις, θα επιστρέψουμε στο Παλαιό Καθεστώς: τη μοναρχία του παρελθόντος αντικαθιστούν οι ιδιωτικοί όμιλοι. Απαντώ μαζί με τον Μπομαρσαί ότι «για να δημιουργεί κάποιος, πρέπει πρώτα να τρώει» και ότι ο άπληστος πρέπει προπάντων να εγκαταλείψει τη σταδιοδρομία στη σκέψη και στη συγγραφή: τα πνευματικά επαγγέλματα δεν δίνουν ψωμί και κατασκευάζουν ένα πολιτιστικό προλεταριάτο η τύχη του οποίου δεν είναι καθόλου αξιοζήλευτη, παρά την ενδεχόμενη ικανοποίηση που μπορεί να προσφέρει μια λογοτεχνική σταδιοδρομία. Οι σοφιστές είναι αξιέπαινοι διότι ήταν μάλλον αυτοί που εφηύραν τα πνευματικά δικαιώματα, την αμοιβή για τη συγγραφή και την ομιλία, για την έκφραση της ελεύθερης σκέψης. «Ο συγγραφέας είναι σήμερα ένας εργάτης σαν τους άλλους, που κερ-

⁶ «Είναι μια πρωτοφανής κατάσταση στην ιστορία της ανθρωπότητας: τρεις ή τέσσερις ιδιωτικοί παίχτες θέτουν στην “ελεύθερη” διάθεση την παγκόσμια γνώση» γράφει ο Richard Malka στο *La gratuité, c'est le vol* [ο τίτλος οφείλεται στον Denis Olivennes]. 2015: *La fin du droit d'auteur*, SNE, 2015, σ. 18.

δίζει το φωμί του με το έργο του» λέει το 1880 ο Εμίλ Ζολά, προσθέτοντας: «Το χρήμα χειραφέτησε τον συγγραφέα, το χρήμα δημιούργησε τα σύγχρονα γράμματα».⁷

Με τον Αριστοτέλη, τον πρώτο μεγάλο θεωρητικό της οικονομίας,⁸ το χρήμα αποκτά θεωρητική αξιολόγηση ως «κοινό μέτρο όλων των πραγμάτων», ως σύμβαση για την αγορά και την αξιολόγηση ανόμοιων αντικειμένων. Ας πάρουμε έναν υποδηματοποιό, έναν ψαρά και έναν γιατρό που θέλουν να ανταλλάξουν τις υπηρεσίες τους. Μπορούν να καταφύγουν σε αντιπραγματισμό: ο τσαγκάρης θα πληρώσει μια ιατρική συμβουλή με ένα ζευγάρι παπούτσια, ή ένα ψάρι με ένα ζευγάρι σανδάλια. Αυτή η μέθοδος προϋποθέτει τη χρονική σύμπτωση των ατομικών αναγκών, κάτι μάλλον απίθανο. Προσφέροντας ανόμοια προϊόντα οι τρεις αυτές συναλλαγές μπορούν να πραγματοποιηθούν μόνο μέσω του χρήματος. Το χρήμα είναι τεχνητό και αυθαίρετο: στα ελληνικά η λέξη «νόμισμα» έχει την ίδια ρίζα με τον νόμο και εκφράζει τον δεσμό εξάρτησης μεταξύ των ανθρώπων. Ορίζεται ως μια δίκαιη αντιστοιχία μεταξύ ετερογενών εμπορευμάτων.

⁷ Émile Zola, «L'argent dans la littérature», *Le Messager de l'Europe*, Μάρτιος 1880.

⁸ Αριστοτέλης, *Ηθικά Νικομάχεια*, βιβλίο Ε'.

Για τον Αριστοτέλη, που συνυφαίνει τη δικαιοσύνη με την ορθότητα, το χρήμα μπορεί να είναι μόνο η ανταμοιβή ενός έργου κατά την οποία δεν αδικείται κανένας μέρος: «Αυτός που διαπράττει αδικία αποκτά περισσότερα από ό,τι δικαιούται και το θύμα εισπράττει λιγότερα από όσα πρέπει».⁹ Η ισότητα είναι μια ισοροπία μεταξύ του «περισσότερου» και του «λιγότερου» κατά την οποία αφαιρούμε από εκείνους που έχουν πάρα πολλά και δίνουμε σε εκείνους που δεν έχουν αρκετά.¹⁰ «Το δίκαιο είναι η ακριβής μέση μεταξύ ενός κάποιου κέρδους και κάποιας απώλειας».¹¹

Ο Αριστοτέλης διακρίνει δύο μορφές πλούτου: τον νόμιμο του νοικοκυριού, την «οικονομία», ο οποίος έχει στόχο να κάνει ευχάριστη τη ζωή, και τον προβληματικό, τη συσσώρευση που δεν γνωρίζει όρια, τη «χρηματιστική».¹² Ο πρώτος είναι η λογική διαχείριση της υλικής ύπαρξης στον χώρο της οικογένειας και του νοικοκυριού. Ο δεύτερος αναφέρεται σε κερδοσκοπική απόκτηση πλούτου εκ μέρους του εμπόρου που θέλει να κερδίζει όλο και περισσότερο ανεξάρτητα από το τι πουλάει. Έτσι, όλα τα πράγματα χωρίζονται

⁹ Στο ίδιο, κεφ. 3.

¹⁰ Στο ίδιο.

¹¹ Στο ίδιο, κεφ. 5. Υπάρχει καλή και κακή «χρηματιστική»: η καλή ονομάζεται «οικονομία».

¹² Αριστοτέλης, *Πολιτικά*, βιβλίο Α', κεφ. 8.

μεταξύ της χρήσης τους και της ανταλλακτικής τους αξίας (ο Μαρξ θα οικειοποιηθεί αυτή τη διάκριση). Πώς το χρήμα, που θα έπρεπε να είναι μέτρο όλων των πραγμάτων, σχετίζεται με συμπεριφορά πέραν του μέτρου, που οι αρχαίοι θεωρούσαν χειρίστη; Πότε γίνεται αυτοσκοπός και αναπαράγεται αδιάκοπα χωρίς να γνωρίζει εμπόδια στην επέκτασή του;

Ωστόσο δεν είναι ντροπή να επιδιώκουμε το κέρδος και τη φήμη αν διατηρούμε «το μέτρο», γράφει ο Αριστοτέλης στα *Ηθικά Νικομάχεια*.¹³ Ο Αριστοτέλης έχει για τον πλούτο επιεικέστερη άποψη από εκείνη που θα έχουν αργότερα οι χριστιανοί: το βλέπει ως μια από τις ανάγκες της ζωής, με την προϋπόθεση ότι συμβαδίζει με την αρετή και τη φιλία. Ένας εξυπηρετικός άνθρωπος μπορεί να εργαστεί προς όφελος των φίλων του και να χαίρεται γι' αυτό: «Η ζωή από μόνη της είναι καλή και ευχάριστη. Ο καθένας βρίσκει γοητεία στη ζωή, ιδιαίτερα αν είναι ενάρετος και πλούσιος. Επειδή η ζωή τού είναι πιο επιθυμητή και η ύπαρξή του είναι πιο ευτυχισμένη, χωρίς καμιά διάψευση».¹⁴ Αργότερα ο Σενέκας και ο Κικέρων, πολύ πλούσιοι και οι δύο, θα δουν στη ζωή, από την αξία της υγείας, τον πλούτο των προτιμητέων τα

¹³ Αριστοτέλης, *Ηθικά Νικομάχεια*, βιβλίο Ζ', κεφ. 4.

¹⁴ Στο ίδιο, βιβλίο Η'.

οποία θα ήταν ανόητο να στερηθούμε εφόσον βρίσκονται στη διάθεσή μας. Είναι τα αγαθά που δεν αντικαθιστούν ούτε τη λογική ούτε τη σοφία, αλλά, αντιθέτως, διαμορφώνουν τις συνθήκες γι' αυτές. Για τους στωικούς, είναι προτιμότερο να είμαστε υγιείς και πλούσιοι παρά άρρωστοι και άποροι, διότι αυτή είναι η επιθυμία της Θείας Πρόνοιας. Αν η Θεία Πρόνοια ήθελε να είμαστε αδύναμοι και φτωχοί, θα έπρεπε να συμμορφωθούμε. Η Θεία Πρόνοια κάνει τα σωστά πράγματα. Στον κλειστό κόσμο της αρχαίας Ελλάδας, το χρήμα εισάγει λοιπόν μια ρωγμή, δυνάμει καταστροφική. Σπάζει τον κυκλικό χρόνο της αιώνιας επιστροφής, εισάγει τον πειρασμό του απεριόριστου.

Θεός είναι ο Μαμμωνάς

Ο χριστιανισμός παρουσιάζεται ως ο πιο σφοδρός επικριτής και πολέμιος του κέρδους. Η περίφημη αλληγορία του Ιησού που επαναλαμβάνεται κατά κόρον: «Σας το λέω και πάλι: είναι ευκολότερο για μια καμήλα να περάσει από το μάτι μιας βελόνας από ό,τι είναι για έναν πλούσιο να εισέλθει στη Βασιλεία των Ουρανών» (Ματθαίος 19:24)¹⁵ φαίνεται χωρίς διαφο-

¹⁵ «Πάλιν δὲ λέγω ὑμῖν, εὐκολώτερόν ἐστι κάμηλον διὰ τρυπήματος

ρούμενα και έρχεται σε αντίθεση σ' αυτό το σημείο με τον ιουδαϊσμό, όπως αργότερα και με το ισλάμ,¹⁶ που βλέπουν τον πλούτο σαν δώρο του Θεού, το οποίο ο άνθρωπος μπορεί να απολαύσει χωρίς ντροπή, με την προϋπόθεση ότι το έχει αποκτήσει εντίμως και έχει δώσει ελεημοσύνη (ο προφήτης Μωάμεθ ήταν έμπορος).¹⁷ Οι πρώτοι επίσκοποι κατηγορούν τους Εβραίους ότι λατρεύουν το κέρδος και ότι μέσω του Ιούδα πούλησαν τον Μεσσία για τριάντα αργύρια. Η Ρωμαϊκή Εκκλησία επικεντρώθηκε στην καταγγελία της τοκογλυφίας. Στην Κόλασή του ο Δάντης τοποθετεί τους τοκογλύφους στην τρίτη ζώνη του έβδομου κύκλου, δηλαδή σε χειρότερη θέση από τους βλάσφημους και τους σοδομιστές.¹⁸ Καθώς ο χρόνος είναι ιδιοκτησία του Θεού, απαγορεύεται να χρησιμοποιεί-

ράφιδος διελθεῖν ἢ πλούσιον εἰς τὴν βασιλείαν τοῦ Θεοῦ εἰσελθεῖν». [Σ.τ.Μ.]

¹⁶ Σουράτα XVIII, στίχος 46: «Ο πλούτος και τα παιδιά είναι το κόσμημα της ζωής σ' αυτό τον κόσμο»· παρατίθεται στο Pascal Morand, *Les religions et le luxe*, Institut français de la mode/Éditions du Regard, 2012, σ. 112, σημ. 4.

¹⁷ Jacques Attali, *Les Juifs, le monde et l'argent*, Livre de Poche, 2003, σ. 119-120.

¹⁸ André Pézard, *Dante sous la pluie de feu*, Vrin, 1950, παρατίθεται στο Jacques Le Goff, *La Bourse et la vie*, Pluriel, 2011, σ. 64 [ελλ. έκδοση, *Το πούγκι και η ζωή. Οικονομία και θρησκεία στον Μεσαίωνα*, μτφ. Νικόλαος Γκοτσίνας, Κέδρος, 2004].

ται το χρήμα για να γεννήσει χρήμα· το χρήμα είναι άγονο. Ήδη ο Αριστοτέλης είχε καταδικαστεί για δανεισμό με επιτόκιο λες και επρόκειτο για μια τερατώδη, αφύσικη εγκυμοσύνη (στα ελληνικά, η λέξη «τόκος» προέρχεται από το «τίκτω»):¹⁹ ο τόκος είναι ένας καρπός που παράγεται χωρίς καμιά εργασία. Ο Αυγουστίνος χρησιμοποίησε αυτή τη μεταφορά κατηγορώντας την τοκογλυφία ως «πνευματική πορνεία». Έκφραση συμπτωματική: η πορνεία αναφέρεται στη σαρκική πράξη χωρίς αναπαραγωγική αιτιολόγηση, ως εκδήλωση καθαρής λαγνείας. Αυτή η συνουσία, από μόνη της ήδη ένοχη, τίθεται στην υπηρεσία ενός διαβολικού σχεδίου: αυτογέννηση του χρήματος που παράγει μπάσταρδους.²⁰

Αυτό είναι το σκάνδαλο: η τοκογλυφία είναι αυτό το οξύμωρο, ένας γόνιμος αναντιστοιχισμός που φέρνει καρπούς χωρίς προσπάθεια, μέρα και νύχτα, ακόμα και τις Κυριακές. Ενώ ο τοκογλύφος κοιμάται, το επι-

¹⁹ Αριστοτέλης, *Πολιτικά*, βιβλίο Α', κεφ. 10.

²⁰ Στα ισλαμικά εδάφη, η απαγόρευση της τοκογλυφίας έχει οδηγήσει στην «ισλαμική οικονομική επιστήμη» που γεννήθηκε στην Αίγυπτο στη δεκαετία του 1960. Ο πιστωτής δεν δανείζει χρήματα, αλλά αγοράζει ένα αγαθό του δανειζόμενου και του το ξαναπουλάει εν ευθέτω χρόνω. Τα χρηματιστικά προϊόντα πρέπει να υπακούουν στη Σαρία (πηγή: περ. *Challenges*, Οκτώβριος 2015).

τόκιο τρέχει, ο τόκος συσσωρεύεται.²¹ Στη φεουδαρχική εποχή, ένας ευγενής από την περιοχή του Λιμουζέν έσπειρε, για λόγους γοήτρου, τα χωράφια του με ασημένια νομίσματα, ελπίζοντας, ποιος ξέρει, σε κάποιο θαύμα, σε κάποια μαγική συγκομιδή.²² Η καταδίκη του τόκου εντάσσεται σε μια ιδέα κενής γονιμότητας, λες και το σπέρμα μπορεί να αναπαραχθεί χωρίς το ωάριο. Η τοκογλυφία; Μια αμαρτία που οδηγεί τους ενόχους στην αιώνια δουλεία του Σατανά.²³ Έτσι, το πτώμα του δανειστή θα μεταμορφωθεί σε δαιμονικό κουμπαρά (και δεν θα γίνει δεκτό σε χριστιανικό νεκροταφείο) και σε κάποια γλυπτά τον βλέπουμε να αφοδεύει δουκάτα.²⁴ Στην Ευρώπη, απαγορευόταν στους Εβραίους να ασκήσουν τα περισσότερα επαγγέλματα, με αποτέλεσμα να στραφούν προς αυτή τη δραστηριότητα· έτσι, ο Εβραίος έγινε συνώνυμο της τοκογλυφίας, όπως επιβεβαίωσε η Δ' Σύνοδος του Λατερανού το 1215.²⁵ Για τον λόγο αυτό, υπέστησαν διώξεις και εξευτελισμό, ενώ οι χριστιανοί δανειστές, γαιοκτήμονες και έμποροι, αντιμετωπίζο-

²¹ Βλ. σχετικά Jacques Le Goff, *La Bourse et la vie*, ό.π., σ. 37.

²² Παρατίθεται στο Alfred W. Crosby, *La mesure de la réalité*, Allia, 2003, σ. 79.

²³ Jacques Le Goff, *La Bourse et la vie*, ό.π., σ. 37-38.

²⁴ Στο ίδιο, σ. 42-43.

²⁵ Στο ίδιο, σ. 46.

νταν με επιείκεια.²⁶ Στον ιουδαϊσμό, ο έντοκος δανεισμός απαγορεύεται στο εσωτερικό της κοινότητας, αλλά επιτρέπεται με τους ξένους.²⁷ Τι είναι ένας τοκογλύφος; Ένας κλέφτης του χρόνου που οικειοποιείται ό,τι ο Δημιουργός έχει δώσει για να κατανεμηθεί σε όλους τους ανθρώπους. Ο απατεώνας θα αποκαταστήσει τον καρπό της κλοπής του ή θα χαθεί στην Κόλαση.

Το χρήμα λοιπόν είναι ο κύριος ανταγωνιστής του Θεού. Ωστόσο η καθολική αδιαλλαξία συναντά δύο αντιφάσεις. Η πρώτη εδρεύει στην παραβολή των ταλάντων: γνωρίζουμε το επιχείρημα που ανέπτυξαν ο Λουκάς και ο Ματθαίος.²⁸ Ένας κύριος, προτού φύγει για ταξίδι, εμπιστεύεται ένα ποσό στον καθένα από τους τρεις υπηρέτες του: πέντε τάλαντα στον πρώτο, δύο στον δεύτερο, ένα στον τρίτο, ανάλογα με τις ικανότητες του καθενός. Όταν επιστρέφει από το ταξίδι, εκείνος που έλαβε πέντε τάλαντα του δίνει δέκα κι εκείνος που έλαβε δύο του δίνει τέσσερα. Ο κύριος τους συγχαίρει. Όσο για τον τελευταίο, που είχε κρύψει το τάλαντο στο χώμα, τον επιπλήττει (τον αποκαλεί

²⁶ Marc-Alain Ouaknin, «Entre la terre et l'exil», στο A. Spire (επιμ.), *L'argent, Autrement*, ν. 132, 1992, σ. 194-195.

²⁷ Jacques Attali, *Les Juifs, le monde et l'argent*, ό.π., σ. 86-87.

²⁸ Ματθαίος 25:14-30, Λουκάς 19:12-27.

«αχρείο») και τον απολύει. Ο Ματθαίος φτάνει σε αυτό το εκπληκτικό συμπέρασμα: «Επειδή, σε όποιον έχει, θα δοθεί και θα του περισσέψει, και απ' αυτόν που δεν έχει, θα αφαιρεθεί κι εκείνο που έχει. Και τον αχρείο δούλο ρίξτε τον στο εξώτερο σκοτάδι· εκεί θα είναι το κλάμα και το τρίζιμο των δοντιών». Μπορούμε να ερμηνεύσουμε αυτή την παραβολή με τουλάχιστον δύο τρόπους: ως προτροπή για να μη χάνουμε τα δώρα του Θεού και να τα κάνουμε να καρποφορούν, και με τις δύο έννοιες της λέξης «τάλαντο-ταλέντο», την ικανότητα και το ασημένιο νόμισμα. Το καθήκον του ελεύθερου ανθρώπου είναι να καλλιεργεί τις ικανότητές του, όσο ταπεινές κι αν είναι, να εργάζεται και να καταρτίζεται. Η αξία του δεν έγκειται μόνο σε αυτό που του έχει δώσει η φύση, αλλά και στο πώς αξιοποιεί όσα του έχει χαρίσει η φύση. Μπορούμε επίσης να δούμε σε αυτό τον μύθο τον έπαινο της κερδοσκοπίας εκ μέρους του αφέντη, ο οποίος τιμωρεί ανελέητα τον φτωχότερο και ευνοεί τους πιο επιτήμερους στο να βγάζουν χρήματα. (Μάλλον δανείζοντας με επιτόκιο.) Μια παράξενη ηθική που συγχαίρει τον έξυπνο και τιμωρεί αυτόν που βρίσκεται σε μειονεκτική θέση, τον στέλνει στο σκοτάδι, όπου οι άνθρωποι κλαίνε και τρίζουν τα δόντια τους. Βρισκόμαστε ήδη στο όραμα του νομπελίστα οικονομολόγου Γκάρυ Μπέκερ (1930-2014), στο οποίο κάθε άτομο είναι ένα ανθρω-

πινο κεφάλαιο που αποκτήθηκε μετά από διάφορες επενδύσεις (κατάρτιση, εκπαίδευση, υγεία) και το οποίο πρέπει να αποδώσει κέρδος. Είχε προηγηθεί ο Στάλιν, που διακήρυττε το 1935: «Ο άνθρωπος, το πιο πολύτιμο κεφάλαιο», θέση την οποία, ακόμα παλιότερα, το 1860, είχε διατυπώσει και ο Γάλλος υπουργός Δημόσιας Εκπαίδευσης Βικτόρ Ντυρουύ.²⁹ Πρόκειται για μια ασάφεια της καθολικής χριστιανικής παράδοσης, που καταδικάζει το χρυσό μισχάρι και την κοσμοθεωρία της ποσότητας, που υποτιμά το χρήμα, ενώ, παραλλήλως, το εξυψώνει.

Άλλο διαφορούμενο: μας λένε οι Γραφές ότι ο Θεός κατέχει το μεγάλο λογιστικό βιβλίο, ότι τιμωρεί τον κακό και επιβραβεύει τον δίκαιο μετρώντας και ξεχωρίζοντας τις κακές από τις καλές πράξεις — δεν είναι άραγε μια οικονομική μεταφορά της αμοιβής και της τιμωρίας; Όταν στον 17ο αιώνα ο Φενελόν, επίσκοπος του Καμπραί στη βόρεια Γαλλία, έγραφε ότι πρέπει να αγοράζουμε την αιωνιότητα μέσω της καλής χρήσης του χρόνου — ο Θεός μάς χαρίζει την κάθε στιγμή αφαιρώντας μας την προηγούμενη —, υιοθετεί ένα λεξιλόγιο το οποίο αργότερα θα γίνει το λεξιλόγιο του καπιταλισμού: ο χρόνος είναι χρήμα, συσσωρευμένες αρετές με την οποία κερδίζουμε χρήμα ή σφάλματα

²⁹ Claude Lelièvre, *Mediapart*, 6/1/2016.

με τα οποία χάνουμε. Εισάγεται μια διάσταση υπολογισμού στην ανησυχία περί σωτηρίας, που μετράει τις αμαρτίες και τις χάριτες. Η ζωή είναι ένα χρέος που πληρώνουμε με τον θάνατο, τον μισθό της αμαρτίας. Η θρησκευτική γλώσσα είναι ταυτοχρόνως οικονομική γλώσσα. Είναι αυτό που η Εκκλησία μεταφράζει εξηγώντας στους πιστούς ότι πρέπει να εξαργυρώνουν τα λάθη τους και να προσφέρουν δώρα στον Θεό ώστε να κατευνάσουν την οργή του. Οι ισχυροί δίνουν γη, ασημικά, εισφορές στους ιερείς. Οι αγρότες αναγκάζονται να καταβάλλουν φόρο στον κλήρο, τη δεκάτη, το ένα δέκατο της συγκομιδής τους.³⁰ Η ίδια η μεταμέλεια υπόκειται σε τιμολόγηση ανάλογα με τη φύση των «αμαρτωλών πράξεων».

Η θρησκεία είναι μια δοσοληψία και ο Θεός είναι ο γενικός ταμίας των ψυχών. Είναι ο αρχιτραπεζίτης, ο οποίος τοποθετεί ολόκληρη τη δημιουργία σε μια ανελέητη μαθηματική λογική. Ο Αυγουστίνος ήθελε να ορίσει το απόλυτο χρέος του ανθρώπου στον Κύριο, «έναντι του οποίου κανείς δεν θα απαλλαγεί από ό,τι εκείνος, χωρίς να μας οφείλει τίποτα, πλήρωσε για χάρη μας».³¹ Ο Τζον Μπόνυεν (1628-1688), Άγγλος βαπτιστής ιεροκήρυκας, συγγραφέας του *Pilgrim's*

³⁰ Jacques le Goff, *La Bourse et la vie*, ό.π., σ. 86.

³¹ Saint Augustine, *Confessions*, Seuil, βιβλίο IX-13, σ. 245.

Progress (1678), μιας αλληγορίας του χριστιανού που βαδίζει από την επίγεια στην ουράνια πόλη, επιβεβαιώνει ότι η σύγκριση της σχέσης ανθρώπου-Θεού με εκείνη του πελάτη-καταστηματάρχη δεν μπορεί να αναδείξει την ουσία, παρότι δεν στερείται αξίας. Τι είναι ο χριστιανικός Παράδεισος, αν όχι ο τόπος όπου βγαίνουμε οριστικά από τον χώρο της βαρύτητας των ελαττωμάτων και των αρετών μας κι όπου μπορούμε να παραδοθούμε στην αθωότητα της ύπαρξής μας; Ο Θεός είναι μαθηματικός αλλά και αρχιλογιστής που διεκδικεί αυτό που του οφείλουμε και τον οποίο προσπαθούμε να κατευνάσουμε με τις προσφορές μας. Η μη τιμή είναι μια εφεύρεση με αναδρομική ισχύ: τίποτα δεν είναι δωρεάν, συμπεριλαμβανομένων του Υψίστου και της σωτηρίας.

Ο Πασκάλ, θέλοντας να πείσει τους άθεους για την ύπαρξη του Θεού, χρησιμοποιεί τη θεωρία των παιγνίων και των πιθανοτήτων: «Ας ζυγίσουμε το κέρδος και την απώλεια στοιχηματίζοντας ότι ο Θεός υπάρχει. Ας εκτιμήσουμε αυτές τις δύο περιπτώσεις: αν κερδίσουμε, θα αποκτήσουμε τα πάντα· αν χάσουμε, δεν θα χάσουμε τίποτα. Γι' αυτό ας στοιχηματίσουμε χωρίς ενδοιασμό».³² Κάνοντας ει-

³² Blaise Pascal, *Pensées*, éditions Brunschvicg, σ. 233 [ελλ. έκδοση, *Σκέψεις*, μτφ. Κωστής Παπαγιώργης, Καστανιώτης, 2008].

κασίες σχετικά με την ευδαιμονία, ο Πασκάλ δίνει προτεραιότητα στα συμφέροντα της πίστης. Κατά την αξιολόγηση των πλεονεκτημάτων και των μειονεκτημάτων, η προοπτική μιας αιωνιότητας απολαύσεων πρέπει να επικρατήσει έναντι των μικρών απολαύσεων της ζωής: θρίαμβος της υπολογιστικής σκέψης! Ο χαμένος τού σήμερα μπορεί να αποζημιωθεί στο εκατονταπλάσιο αργότερα, να ποιο είναι το στοίχημα. Εν τω μεταξύ, θα πρέπει να έχουμε χωρίς να κατέχουμε, να χρησιμοποιούμε τα πράγματα χωρίς να τα απολαμβάνουμε. Στο πρότυπο του χρέους και της αποπληρωμής έστησε ο χριστιανισμός το θεολογικό του οικοδόμημα: έτσι προετοίμασε στη Δύση τον θρίαμβο της αγοράς, ακόμη κι αν στη συνέχεια η τελευταία στράφηκε εναντίον του. Ήδη, οι αρχαίοι Έλληνες τοποθετούσαν ένα νόμισμα στο στόμα του νεκρού που πήγαινε στον Κάτω Κόσμο, στον Άδη, τον αδελφό του Δία. Οι νεκροί πλήρωναν το εισιτήριό τους για τον Κάτω Κόσμο. Όσο για την όστια, λένε οι ειδικοί, αρχικά κατασκευάστηκε με πρότυπο τα νομίσματα.³³ Εξάλλου το φωτοστέφανο των αγίων παραπέμπει στα χρυσά νομίσματα, αλλά

³³ Βλ. Marc Shell, «L'art en tant qu'argent en tant qu'art», στο Roger-Pol Droit (επιμ.), *Comment penser l'argent?*, Le Monde éditions, 1992, σ. 111-112.

μάλλον για να τα ξορκίσει.³⁴ Η γλώσσα του πιστού είναι εξ ολοκλήρου ένα ιδίωμα αναμονής και απόδοσης της επένδυσης. Ο Ζορίς-Καρλ Υσμάν δεν ήταν εκείνος που έγραφε ότι ο πόνος είναι μια προκαταβολή για το Καθαρτήριο, μια κατάθεση στο όνομα του Παντοδύναμου;³⁵

Το εμπόριο της σωτηρίας

Ένα άλλο σύμβολο της συνεργασίας πεποιθήσεων και δοσοληψίας: η πρακτική των συγχωροχαρτιών, που άνθησε με την εφεύρεση του Καθαρητηρίου τον 12ο αιώνα. Το Καθαρτήριο είναι η τρίτη θέση μεταξύ Παραδείσου και Κόλασης, που επιτρέπει σε εκείνους των οποίων η ζωή δεν ήταν ούτε καλή ούτε κακή να σβήσουν τα χρωστούμενα. Αυτή η μεταθανάτια διορθωτική τάξη επιτρέπει στους ζωντανούς να συνδιαλέγονται με τους νεκρούς και να συντομεύουν τις ποινές τους· εγκαινιάζει στον χώρο του χριστιανισμού ένα εμπόριο της σωτηρίας, οι τιμές της οποίας ποικίλ-

³⁴ Στο ίδιο, σ. 114.

³⁵ Joris-Karl Huysmans, *Sainte Lydwine de Schiedam* (1901), Éditions À rebours, 2002, σ. 218.

λουν.³⁶ Με τη στενή έννοια, η «indulgence» («συγχωροχάρτι», αλλά και «επιείκεια») είναι η άφεση των αμαρτιών με μια πράξη ευσέβειας (προσκύνημα, δωρεές σε μετρητά, προσευχή, ταπείνωση), η κλίμακα της οποίας έχει οριστεί από το αποστολικό σωφρονιστήριο.

Αυτό τοποθετεί μια ταρίφα σε κάθε σφάλμα και επιταχύνει την έξοδο από το Καθартήριο μέσω των προσφορών. Αποδίδουμε στον Γερμανό δομινικανό Γιόχαν Τέτσελ, τον πωλητή συγχωροχαρτιών για λογαριασμό του αρχιεπισκόπου του Βρανδεμβούργου (ενδιαφερόταν για την πώληση επειδή εισέπραττε προμήθεια 50%, προμήθεια που του υποσχόταν η Αγία Έδρα), την ακόλουθη φράση: «Από τη στιγμή που τα χρήματα κουδουνίζουν στο ταμείο, η ψυχή πετά μακριά από το Καθартήριο». Και θεσπίζοντας ένα σύστημα «μετριασμού της ποινής» (Ζακ Λε Γκοφ), εισάγει στην πίστη την ιδέα της διαπραγματεύσεως, με όλες τις υπερβολές που γνωρίζουμε. Αυτές οι υπερβολές προκάλεσαν την οργή των λουθηρανών, που εξεγέρθηκαν επειδή ένας ανθρώπινος οργανισμός, το Βατικανό, κατάρτιζε σχέδια για την αιωνιότητα, διάζοντας το χέρι του Θεού.

³⁶ Βλ. σχετικά Jacques Le Goff, *La naissance du Purgatoire*, Folio-Gallimard, 1991.